

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΩΣ ΠΡΑΤΤΕΙΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ J. HABERMAS

Δεν θα ήταν άστοχο να υποστηριχθεί πως η επικοινωνία αποτέλεσε ανέκαθεν πρωταρχικό μέλημα κάθε φιλοσοφικού εγχειρήματος. Ήδη στον αρχαιοελληνικό ορισμό της φιλοσοφίας ως φιλίας προς τη σοφία, δηλαδή ως αγάπης και έρωτα για τη σοφία, δηλώνεται σαφώς η ιδέα της αναγκαίας συγκρότησης μιας κοινότητας των φίλων της σοφίας, μιας κοινότητας των φιλοσόφων, καθώς και η ιδέα της επικοινωνίας εντός και εκτός της φιλοσοφικής κοινότητας. Από τη σκοπιά αυτή, για τους αρχαίους Έλληνες *φιλοσοφώ* σημαίνει οπωσδήποτε και *επικοινωνώ*. Ο Σωκράτης δεν έκανε τίποτε άλλο σε όλη του τη ζωή από το να επιζητεί επιμόνως την επικοινωνία: εκεί άλλωστε παραπέμπει η διαλεκτική και μαιευτική του μέθοδος.

Ωστόσο, η στενή σχέση φιλοσοφίας και επικοινωνίας δεν εντοπίζεται μόνο στην Αρχαιότητα. Αντιθέτως μάλιστα: όσο προχωρούν οι αιώνες, τόσο περισσότερο η ίδια η επικοινωνία καθίσταται φιλοσοφικό πρόβλημα. Είναι πολύ πιθανόν τούτο να οφείλεται στο γεγονός ότι οι φιλόσοφοι σταδιακά απομακρύνθηκαν από την αγορά, τον κατεξοχήν επικοινωνιακό χώρο, και κλείστηκαν στα σπίτια τους. Όμως πολύ δύσκολα θα βρισκόταν στοχαστής που το ζήτημα της επικοινωνίας να τον απασχόλησε περισσότερο από όσον απασχόλησε τον Σπινόζα ή τον Καντ, κι ας μην ταξίδεψαν ποτέ τους, κι ας πέρασαν και οι δύο το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους μέσα σε μια κάμαρα. Ασφαλώς συμβαίνει κατά καιρούς ο φιλόσοφος να είναι μοναχικός ή μόνος, απομονωμένος ή αποτραβηγμένος: εντούτοις, ο φιλόσοφος ποτέ δεν είναι ακοινωνήτος: πάντοτε βρίσκει τρόπους συμμετοχής στον συλλογικό βίο και ατραπούς επικοινωνίας με τους άλλους.

Συμβαίνει, λοιπόν, η έννοια της επικοινωνίας να καθίσταται σημαντική, αποκτώντας ειδικό φιλοσοφικό βάρος στο πλαίσιο της νεότερης και σύγχρονης σκέψης. Ειδικά στη σύγχρονη εποχή, και ακόμη περισσότερο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του εικοστού αιώνα, η επικοινωνία καταλαμβάνει κεντρική θέση σε ποικίλα φιλοσοφικά εγχειρήματα, τα οποία εκδιπλώνονται κυρίως στο πεδίο της

πολιτικής, της κοινωνικής και της ηθικής φιλοσοφίας. Μεταξύ των εν λόγω θεωρητικών προτάσεων, εξαιρετική φιλοσοφική σημασία έχει η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν (ή της επικοινωνιακής δράσης ή του επικοινωνιακού λόγου) που διατύπωσε ο γερμανός φιλόσοφος Jürgen Habermas.

Όπως είναι γνωστό, ο Habermas ξεκίνησε τη θεωρητική του περιπέτεια ως μέλος της διεπιστημονικής φιλοσοφικής ομάδας που διατύπωσε τη λεγόμενη *κριτική θεωρία* και έγινε διάσημη με την ονομασία «Σχολή της Φραγκφούρτης»¹. Ο γερμανός στοχαστής ανήκει στη «δεύτερη γενιά» της Σχολής. Με το πρωτότυπο φιλοσοφικό του έργο επιχείρησε να αντιμετωπίσει τις δυσκολίες και τα αδιέξοδα, στα οποία κατά τη γνώμη του οδήγησαν την κριτική θεωρία οι στοχαστές της «πρώτης γενιάς» (Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm, Franz Neumann). Το περίφημο κείμενο των Horkheimer και Adorno *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*² αποτελεί, σύμφωνα με τον Habermas³, παράδειγμα προς αποφυγήν για την κριτική θεωρία. Το έργο χαρακτηρίζεται από έντονη ιστορική και φιλοσοφική απαισιοδοξία, καθώς και από κριτική ολιστικού τύπου απέναντι στον λεγόμενο εργαλειώδη λόγο. Έτσι, η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* καταλήγει στη ριζική αμφισβήτηση της ειδικευμένης επιστημονικής έρευνας, αλλά και της θεωρίας εν γένει. Στην αρνητική κριτική και στη “μάυρη” διαλεκτική των δασκάλων του, ο Habermas θα αντιπαραθέσει μια κριτικά αισιόδοξη θεωρία, η οποία αναλαμβάνει να προωθήσει τη διαδικασία διαφωτισμού με τρόπο θετικό και εποικοδομητικό, διατηρώντας ταυτόχρονα, έως έναν βαθμό, και το αίτημα για κοινωνική χειραφέτηση. Το άμεσο πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει τούτη η θεωρία είναι η απόλυτη ανάγκη της να στηριχθεί σε κριτήρια, τα οποία να θεμελιώνονται ορθολογικά. Η κριτική θεωρία του Habermas χρειάζεται ένα μη μεταφυσικό κριτήριο, το οποίο να είναι εμμενές και να θεμελιώνεται βάσει επιχειρηματολογίας, ούτως ώστε να παράγει μιαν ορισμένη γνωστική βεβαιότητα. Πώς μπορεί να πραγματοποιηθεί όμως τούτη η θεμελίωση;

Στο σημαντικό κείμενο του Habermas *Erkenntnis und Interesse*⁴ [*Γνώση και διαφέρων*], σκιαγραφείται μια γνωσιοανθρωπολογία, σύμφωνα με την οποία υφίσταται άμεση συνάφεια μεταξύ της γνώσης και των γνωστικών διαφορόντων. Τα εν λόγω γνωστικά διαφέροντα περιγράφονται ως ανθρωπολογικώς καθορισμένα και είναι, τρόπον τινά, υπερβατολογικά. Εγκαταλείποντας ολοένα και περισσότερο τη μαρξιστική παράδοση, ο Habermas επιχειρεί να διευρύνει το εννοιολογικό πλαίσιο της κριτικής θεωρίας της Σχολής της Φραγκφούρτης ούτως ώστε αυτό να συμπεριλάβει επίσης, πέρα από την εργαλειώδη αντιπαραθέση του ανθρώπου με τη φύση και το πεδίο των επικοινωνιακών σχέσεων μεταξύ υποκειμένων. Απαντώντας στην «πρώτη γενιά», που έκανε λόγο για την πραγματοποίηση

της ανθρώπινης συνείδησης, ο φιλόσοφος θα προσπαθήσει να διατυπώσει μια λεπτομερή θεωρία περί της επικοινωνίας, η οποία εν πολλοίς εμπνέεται από πορίσματα της φιλοσοφίας της γλώσσας.

Συνειδητοποιώντας τις δυσκολίες που παρουσιάζει η γνωσιοθεωρητική θεμελίωση της κριτικής θεωρίας και διαπιστώνοντας ότι το γνωσιοθεωρητικό πλαίσιο είναι πολύ στενό για να εκφράσει την κοινωνική λειτουργία της γλωσσικής επικοινωνίας, ο Habermas στρέφεται αποφασιστικά προς μια γενική θεωρία της επικοινωνιακής δράσης. Με τη θεωρία αυτή επιχειρεί να δείξει, μέσω μιας ορθολογικής ανασυγκρότησης, ότι η ελεύθερη και συμμετρική επικοινωνία, σε συνδυασμό με την (μη βίαιη) αναζήτηση του καλύτερου επιχειρήματος, δεν είναι ουτοπία, ούτε κοινωνικά ανέφικτο ιδεώδες, αλλά ότι αντίθετα αποτελεί κανονιστικό πλαίσιο της κοινωνικής μας ζωής, παρόλο που η εμπειρική πραγματικότητα των κοινωνιών μας φαίνεται να παρεμποδίζει διαρκώς την αμοιβαία τήρηση ενός τέτοιου πλαισίου.

Ο νέος προσανατολισμός του χαμπερμασικού στοχασμού θα βρει την πλήρη διατύπωσή του στο θεμελιώδες έργο, που αποτελεί και το *opus magnum* του, *Theorie des kommunikativen Handelns*⁵ [*Θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν*]. Μπορούμε εδώ να διακρίνουμε δύο βασικές κατευθυντήριες γραμμές:

α. Μια *κανονιστική* γραμμή, που κύριο μέλημά της είναι να καταδείξει ότι μόνον το ιδεώδες μιας ελεύθερης και, καταρχήν, απεριόριστης επικοινωνίας μπορεί να εγγυηθεί τον ορθολογικό χαρακτήρα των επιλογών και των αποφάσεών μας· απομένει λοιπόν να ανασυγκροτηθούν ορθολογικά οι κανονιστικές συνθήκες που θα επιτρέψουν να επιτευχθεί αυτό το ιδεώδες.

β. Μια *ερμηνευτική* γραμμή, που είναι σε μεγάλο βαθμό περιγραφική και προσπαθεί να δείξει, με αφετηρία την πραγματικότητα των σύγχρονων κοινωνιών, τις πραγματικές δυνατότητες, οι οποίες μας καθιστούν ενεργούς μέσα σε μια δυναμικά απεριόριστη επικοινωνιακή κοινότητα.

Εδώ επίσης εντοπίζονται δύο κεντρικοί θεωρητικοί άξονες:

Ο πρώτος συνίσταται σε μια *θεωρία της κοινωνίας*, δηλαδή σε μια θεωρία της κοινωνικής δράσης και της κοινωνικής ορθολογικότητας, η οποία προσπαθεί να εξηγήσει πώς και γιατί η κοινωνική εξέλιξη και οι σύγχρονες μορφές κοινωνικής ζωής ευνοούν τη ρύθμιση, τον εξορθολογισμό και την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων προς την κατεύθυνση της γλωσσικής επικοινωνίας.

Ο δεύτερος παραπέμπει σε μια *θεωρία της γλώσσας*, την οποία ο Habermas δανείζεται κυρίως από το έργο του Karl Otto Apel⁶, όπου καταδεικνύεται ότι η χρήση και η δομή της γλώσσας συνδέονται θεμελιωδώς με επικοινωνιακά αιτήματα, καθώς και ότι η χρήση της γλώσσας μάς τοποθετεί στον κανονιστικό ορίζοντα μιας, καταρχήν, απεριόριστης επικοινωνιακής κοινότητας.

Έτσι διανοίγεται η οδός προς μια θεωρία της επικοινωνιακής δράσης, η οποία υποδαυλίζει την ελπίδα για τη διαμόρφωση μιας ορθολογικής και δίκαιης κοινωνίας όχι πλέον με όρους γνωσιοθεωρητικούς, αλλά με όρους κοινωνικούς και γλωσσικούς. Κατά συνέπεια, η κοινωνική και η γλωσσική διάσταση είναι καλό να εκλαμβάνονται από κοινού ως οι δύο πυλώνες της ίδιας διαδικασίας ανασυγκρότησης, και όχι ως δύο ριζικά διακριτές θεμελιώσεις του επικοινωνιακού λόγου. Ωστόσο, υπάρχει η δυνατότητα άλλοτε να υπογραμμίζεται η *υπερβατολογική* διάσταση του επικοινωνιακού πράττειν (στο μέτρο που αυτό, ως καθολικό κανονιστικό πλαίσιο, καθορίζει τη δομή κάθε αλληλόδρασης) και άλλοτε να υπογραμμίζεται η *ιστορική* διάστασή του (στο μέτρο που οι πραγματικές δυνατότητες της επικοινωνιακής ορθολογικότητας διασαφηνίζονται μόνο διαμέσου της πολυπλοκότητας, που χαρακτηρίζει τον αναπτυγμένο καπιταλισμό των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών).

Επί πλέον, χρειάζεται να τονιστεί πως η θεωρία του επικοινωνιακώς πράττειν του Habermas προϋποθέτει μια υπερβατολογική και πραγματολογική ανάλυση όλων των δυνατών διαδικασιών συνεννόησης, οι οποίες αποτελούν απαράβατους όρους κάθε ανθρώπινης ύπαρξης. Σύμφωνα με τη θεωρία του επικοινωνιακού λόγου, δεν είναι δυνατόν να σκεφτούμε τη συγκρότηση των ατομικών (καθώς και των συλλογικών) ταυτοτήτων ανεξαρτήτως των επικοινωνιακών αλληλοδράσεων μεταξύ των υποκειμένων μιας ορισμένης κοινωνίας, δηλαδή ανεξαρτήτως εκείνου που η φιλοσοφία της γλώσσας ορίζει ως *το πεδίο της διυποκειμενικότητας*. Η διυποκειμενικότητα καθίσταται, συνεπώς, μία από τις κομβικές έννοιες που χρησιμοποιεί ο γερμανός φιλόσοφος στην προσπάθειά του να διαυγάσει τους κανόνες και τους όρους της επικοινωνιακής δράσης και πρακτικής.

Στην προοπτική αυτή, η καθολική πραγματολογία της επικοινωνίας αποτελεί το φιλοσοφικό πρόγραμμα που θα επιχειρήσει την ανακατασκευή της καθολικής βάσης ισχύος κάθε δυνατής ομιλίας, δηλαδή του συστήματος κανόνων που χρησιμοποιείται στην επικοινωνία μεταξύ οποιωνδήποτε συνομιλητών. Έτσι, η αλήθεια και η κανονιστική ορθότητα εκλαμβάνονται ως αξιώσεις ισχύος, τις οποίες εγείρουν οι συνομιλητές. Είναι δε σημαντικό να υπογραμμιστεί πως οι εν λόγω αξιώσεις μπορούν να ικανοποιηθούν μόνο στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης μορφής επικοινωνίας, μιας ιδιαίτερης και εντελώς μοναδικής επικοινωνιακής πρακτικής, εκείνης του *διαλόγου*. Κατά τον διάλογο, οι συνομιλητές προσανατολίζονται προς έναν κοινό στόχο: να αναζητήσουν την αλήθεια με βάση το καλύτερο επιχείρημα. Η ιδανική ομιλιακή κατάσταση, η διαλογική συνομιλία, πρέπει να είναι απολύτως ελεύθερη και να στηρίζεται στην απουσία οποιασδήποτε μορφής εξωτερικού καταναγκασμού. Στην ίδια κατεύθυνση και με προϋπόθεση αυτήν την εξιδανικευμένη

κατάσταση ο Habermas μπορεί πλέον να συναγάγει μια καθολικευτική αρχή, η οποία θεμελιώνει την οικουμενική και φορμαλιστική ηθική, που έχει επικρατήσει να ονομάζεται με τον χαμπερμασικό όρο: «ηθική του διαλόγου»⁷.

Με βάση το κανονιστικό πλαίσιο της δομής κάθε δυνατής επικοινωνίας ο φιλόσοφος αναπτύσσει δύο κύρια μοντέλα κοινωνικής κριτικής:

α. Το πρώτο μοντέλο παρουσιάζει την κοινωνία διχοτομημένη στην περιοχή του *συστήματος* και στην περιοχή του *βιόκοσμου*. Το σύστημα είναι το πεδίο το οποίο αντιστοιχεί στην υλική αναπαραγωγή της κοινωνίας, ενώ ο βιόκοσμος είναι το πεδίο στο οποίο συντελείται η συμβολική αναπαραγωγή της, χάρη στον επικοινωνιακό συντονισμό του κοινωνικού πράττειν. Όλα τα προβλήματα και οι παθολογίες της νεωτερικότητας εμφανίζονται εδώ ως αποτέλεσμα της ανισορροπίας μεταξύ των δύο περιοχών, ανισορροπία η οποία πάντοτε αποβαίνει εις βάρος του βιόκοσμου.

β. Το δεύτερο μοντέλο διατυπώνει την πολιτική θεωρία του δημοκρατικού κράτους δικαίου (κυρίως στο έργο *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats [Πραγματικό και ισχύον. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου]*)⁸. Με αφετηρία την ηθικοφιλοσοφική αντίληψη περί του δημοκρατικού κράτους δικαίου, ο Habermas κατασκευάζει μια οικουμενική πολιτική φιλοσοφία, η οποία βασίζεται στην κατάδειξη του εσωτερικού δεσμού που υπάρχει μεταξύ των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των δικαιωμάτων του πολίτη, μεταξύ της ατομικής ελευθερίας και της δημόσιας αυτονομίας. Ως θιασώτης της πολιτικής συναίνεσης και της διαδικασιακής αντίληψης περί δημοκρατίας, ο γερμανός στοχαστής επιχειρεί να θέσει τους όρους και τις συνθήκες, ώστε να πραγματοποιηθεί ένας αβίαστος δημόσιος διάλογος στο πλαίσιο ενός ανοιχτού δημόσιου χώρου συζήτησης. Ο χώρος αυτός έχει όνομα: αποκαλείται «δημοσιότητα»⁹ και αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο πολιτικής έκφρασης της λεγόμενης κοινωνίας των πολιτών.

Η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν του Jürgen Habermas είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, επειδή συν τοις άλλοις μας βοηθά να επαναδιατυπώσουμε σήμερα ορισμένα καίρια προβλήματα της πολιτικής φιλοσοφίας. Η κριτική που θα μπορούσαμε να ασκήσουμε στον γερμανό φιλόσοφο (κριτική η οποία, εξάλλου, σε γενικές γραμμές έχει ήδη διατυπωθεί από ορισμένους στοχαστές), επικεντρώνεται στα εξής σημεία:

1. Ο ύστερος Habermas μοιάζει να εγκαταλείπει το αίτημα για κοινωνική χειραφέτηση και για προσφυγή σε ισχυρές ανθρωπολογικές προϋποθέσεις, προκειμένου να συναχθούν κανονιστικά κριτήρια για μια σύγχρονη κριτική θεωρία. Με τον τρόπο αυτόν, όμως, η θεωρία της επικοινωνίας του Habermas καθίσταται υπερβο-

λικά φορμαλιστική, διότι εμπεριέχει μια δομική “αναπηρία”: ενδιαφέρεται μόνο για τις *γλωσσικά διαμεσολαβημένες κοινωνικές αλληλοεπιδράσεις*, αγνοώντας τις υπόλοιπες. Έτσι όμως δεν είναι δυνατόν να εξηγηθεί το σύνολο των κοινωνικών επικοινωνιακών αλληλοεπιδράσεων. Η θεωρία του επικοινωνιακού πράττειν μοιάζει επίσης να είναι υπερβολικά περιοριστική, εφ’ όσον περιορίζεται στην περιγραφή του κανονιστικού περιεχομένου μιας ιδανικής συνομιλιακής κατάστασης. Επί πλέον, η εν λόγω θεωρία οδηγεί σε μια καθαρά φορμαλιστική σύλληψη της δημοκρατίας¹⁰.

2. Τα προβλήματα αυτά οφείλονται, κατά τη γνώμη μου, στο γεγονός ότι ο Habermas επιχειρεί να αποσυνδέσει τελείως το κανονιστικό μοντέλο από την ιστορική συγκυρία, δηλαδή στο ότι προσπαθεί να θέσει τις κανονιστικές βάσεις μιας θεωρίας της κοινωνίας, η οποία να είναι ταυτόχρονα κριτική και ανιστορική. Το ερώτημα που προκύπτει είναι εάν γίνεται μια κριτική θεωρία για την κοινωνία να είναι ανιστορική. Πιστεύω πως η απάντηση είναι αρνητική. Ωστόσο, για να απαντήσουμε πλήρως στο ερώτημα αυτό, θα χρειαζόταν να συζητήσουμε διεξοδικά ως προς το τι σημαίνει για μας σήμερα, συνολικά, το έργο του Μαρξ. Διότι στο χαμπερμασικό εγχείρημα υπάρχει μια κρίσιμη στιγμή (το 1976, με το βιβλίο *Για την αναδόμηση του ιστορικού υλισμού*), όταν ο γερμανός φιλόσοφος πραγματοποιεί τη σημαντική στροφή του από τον μαρξισμό προς την αναλυτική φιλοσοφία.

3. Τέλος, είναι σαφές ότι ο Habermas επιδιώκει να πετύχει την ανασυγκρότηση, την αναδόμηση του λόγου, ενάντια στους μεταμοντέρνους στοχαστές που “αποδομούν” τον λόγο. Έτσι όμως αναγκάζεται να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της πολιτικής επικοινωνίας ως πρόβλημα καταγωγής ή προέλευσης, δηλαδή ως πρόβλημα θεμελίου και θεμελίωσης. Το ζητούμενο όμως εδώ θα ήταν η υπέρβαση του θεμελιωτισμού. Και τούτο διότι η ίδια η έννοια της πολιτικής συγκροτείται μονίμως στη βάση μιας αμφισημίας ή μιας αντινομίας, πράγμα που δεν συνιστά αδυναμία της, αλλά αντίθετα επιτελεί σημαντικό ρόλο ως προς τη σκέψη και κατανόηση της πολιτικής (και της πολιτικής φιλοσοφίας). Επειδή ακριβώς η αντινομία βρίσκεται στην καρδιά της πολιτικής, κάθε προσπάθεια κατασκευής ενός κανονιστικού συστήματος πολιτικής φιλοσοφίας ενέχει ευθύς εξαρχής τον κίνδυνο της απορίας και του αδιεξόδου. Η προσδοκώμενη διέξοδος προϋποθέτει την υπέρβαση του θεμελιωτισμού, η οποία είναι δυνατόν να επιτευχθεί, κατά τη γνώμη μου, εάν ανατρέξουμε στη φιλοσοφία του Σπινόζα, η οποία είναι μια φιλοσοφία της επικοινωνίας (ή μάλλον μια φιλοσοφία των *τρόπων επικοινωνίας*), μέσα στην οποία συνδυάζονται η γνωσιοθεωρία με την κοινωνική οντολογία. Τότε θα διαπιστώναμε ότι και το άτομο προκύπτει ως κατασκευή, με δικές του προσπάθειες και μέσα σε συνθήκες καθορισμένες από το «είδος ζωής» του, που δεν είναι άλλο από ένα ορισμένο *καθεστώς επικοινωνίας* (κάθε μορφής) με άλλα άτομα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ JÜRGEN HABERMAS

- *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 τόμ., Suhrkamp Verlag, Φραγκφούρτη 1981 [*Théorie de l'agir communicationnel*, 2 τόμ., Fayard, Παρίσι 1987].
- *Connaissance et intérêt*, Gallimard, Παρίσι 1976.
- *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*, Suhrkamp Verlag, Φραγκφούρτη 1976 [*Après Marx*, Fayard, Παρίσι 1985].
- *La technique et la science comme «idéologie»*, Gallimard, Παρίσι 1973.
- *Morale et communication*, Les Éditions du Cerf, Παρίσι 1986.
- *De l'éthique de la discussion*, Les Éditions du Cerf, Παρίσι 1992.
- *Débat sur la justice politique* (avec John Rawls), Les Éditions du Cerf, Παρίσι 1997.
- *Vérité et justification*, Gallimard, Παρίσι 2001.
- *Après l'État-nation. Une nouvelle constellation politique*, Fayard, Παρίσι 2000.
- *On the Pragmatics of Communication*, (edited by Maeve Cooke), The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1998.
- *Το πραγματικό και το ισχύον. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμέλεια Θ. Γεωργίου, πρόλογος Ν. Κοτζιάς, «Νέα Σύνορα» – Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.
- *Η ηθική της επικοινωνίας. Ηθική του διαλόγου – σημειώσεις για ένα πρόγραμμα θεμελίωσης*, εισαγ. μτφρ. Κ. Καβουλάκος, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1997.
- *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας. Δώδεκα παραδόσεις*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου – Α. Καραστάθη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1997.
- *Αυτονομία και αλληλεγγύη [6 συνεντεύξεις]*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Ύψιλον/βιβλία, Αθήνα 1987.
- *Φυσικό δίκαιο και επανάσταση*, μτφρ. Θ. Γεωργίου, Έρασμος, Αθήνα 1993.
- «Ο επικοινωνιακός λόγος: μια άλλη δυνατότητα εξόδου από τη φιλοσοφία του υποκειμένου», μτφρ. Γ. Γκότσης, επιμ. Γ. Σκαρπέλος, στο Γ. Βέλτσος, *Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα 1990, σσ. 73-82.
- «Ερωτήματα και αντερωτήματα», μτφρ. Γ. Σκαρπέλος, Πλέθρον, στο Γ. Βέλτσος, *Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεωτερικότητα*, Αθήνα 1990, σσ. 119-150.
- «Γνώση και διαφέρον», μτφρ. Α. Οικονόμου, στο Γ. Κουζέλης / Κ. Ψυχοπαίδης (επιμ.), *Επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών - Κείμενα*, Νήσος, Αθήνα 1996, σσ. 351-370.

B. ΑΛΛΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ HABERMAS

- APEL KARL OTTO, *Penser avec Habermas contre Habermas*, Éditions de l'Éclat, Παρίσι 1990.
- BALIBAR ÉTIENNE, *La crainte des masses. Politique et philosophie avant et après Marx*, Galilée, Παρίσι 1997.
- BENHABIB/DALLMAYR (ed.), *The Communicative Ethics Controversy*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1990.
- CHAMBERS SIMONE, *Reasonable Democracy. Jürgen Habermas and the Politics of Discourse*, Cornell University Press, Ithaca and London 1996.
- DEWS PETER (ed.), *Habermas. A Critical Reader*, Blackwell Publishers, Oxford 1999.
- GABARDI WAYNE, *Negotiating Postmodernism*, University of Minnesota Press, Minneapolis / London 2001.
- BAUMAN ZYGMUNT, «Ο “φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας” του Jürgen Habermas», μτφρ. Γ. Σκαρπέλος, στο Γ. Βέλτσος, *Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα 1990, σσ. 67-71.
- DREYFUS / RABINOW, «Habermas και Foucault. Τι είναι η ηλικία της ωριμότητας», μτφρ. Μ. Ρήγου, στο Γ. Βέλτσος, *Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα 1990, σσ. 151-169.
- FRANK MANFRED, «Διαφωνία και συναίνεση κατά τον Jean-François Lyotard και τον Jürgen Habermas», μτφρ. Γ. Γκότσης, στο Γ. Βέλτσος, *Η διαμάχη. Κείμενα για τη νεωτερικότητα*, Πλέθρον, Αθήνα 1990, σσ. 171-195.
- JAY MARTIN, «Habermas και μοντερνισμός», μτφρ. Χ. Μπέζα, περ. *Λεβιάθαν*, τ. 3, 1989, σσ. 75-91.
- RORTY RICHARD, «Habermas και Lyotard για τη μοντερνικότητα», μτφρ. Θ. Μαντζάρας, περ. *Λεβιάθαν*, τ. 3, 1989, σσ. 59-73.
- ΔΕΛΗΓΩΡΓΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, «Η θεωρία του επικοινωνιακού λόγου του Habermas και η ένδεια της πραγματιστικής οπτικής», περ. *Θεωρία και κοινωνία*, εκδ. Γνώση, τ. 2, Σεπτέμβριος 1990, σσ. 149-174.
- ΔΕΛΗΓΩΡΓΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ, *Ο μοντερνισμός στη σύγχρονη φιλοσοφία. Η αναζήτηση της χαμένης ενότητας*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996 (κεφ. VI, «Από την ιστορικότητα στην παγκοσμιοότητα: Η θεωρία του επικοινωνιακού λόγου του Habermas», σσ. 313-354).
- ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Γιούργκεν Χάμπερμας. Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα 1996.
- ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Κράτος δικαίου και δημοκρατία στον Habermas», περ. *Αξιολογικά*, τ. 13, 1999.
- ΨΥΧΟΠΑΙΔΗΣ ΚΟΣΜΑΣ, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999 (κυρίως οι σελίδες 385-397, 530-562, 609-639).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Σχετικά με τη Σχολή της Φραγκφούρτης και την κριτική θεωρία μπορεί κανείς να συμβουλευτεί, μεταξύ άλλων, τα εξής βιβλία: Ζαν-Μαρί Βενσάν, *Η σχολή της Φραγκφούρτης και η κριτική θεωρία*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Επίκουρος, Αθήνα 1978· Η. Dubiel κ.ά., *Η κριτική θεωρία σήμερα*, Νήσος, Αθήνα 2000· Νικόλαος Χρόνης, *Η κριτική θεωρία κατά τον Max Horkheimer*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993· Κωνσταντίνος Καβουλάκος, *Πέρα από τη μεταφυσική και τον επιστημονισμό. Ο «διεπιστημονικός υλισμός» του Max Horkheimer*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001· Κωνσταντίνος Καβουλάκος, *Γιούργκεν Χάμπερμας. Τα θεμέλια του Λόγου και της κριτικής κοινωνικής θεωρίας*, Πόλις, Αθήνα 1996· Άξελ Χόνετ, *Από την επικοινωνία στην αναγνώριση. Για την ανανέωση της κριτικής θεωρίας*, μτφρ.-εισ. Κ. Καβουλάκος, Πόλις, Αθήνα 2000.
2. Μαξ Χορκχάμερ- Τέοντορ Β. Αντόρνο, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, επιμέλεια Γ. Κουζέλης, επίμετρο Κ. Ψυχοπαίδης, Νήσος, Αθήνα 1996.
3. Βλ. Jürgen Habermas, *Ο φιλοσοφικός λόγος της νεωτερικότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου-Α. Καρασάθη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, κεφ. 5: «Η διαπλοκή μύθου και διαφωτισμού: Horkheimer και Adorno», σελ. 139-168.
4. Jürgen Habermas, *Connaissance et intérêt*, Gallimard, Παρίσι 1976.
5. Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, 2 τόμοι, Suhrkamp Verlag, Φραγκφούρτη 1981· και *Théorie de l'agir communicationnel*, 2 τόμοι, Fayard, Παρίσι 1987.
6. Βλ. σχετικά, Karl Otto Apel, *L'éthique à l'âge de la science. L'a priori de la communauté de communication*, PUF, Παρίσι 1988, και *Penser avec Habermas contre Habermas*, Editions de l'éclat, Παρίσι 1990.
7. Βλ. Jürgen Habermas, *Η ηθική της επικοινωνίας. Ηθική του διαλόγου – Σημειώσεις για ένα πρόγραμμα θεμελίωσης*, Εισαγωγή-μετάφραση Κ. Καβουλάκος, Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1997.
8. Jürgen Habermas, *Το πραγματικό και το ισχύον. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου*, μτφρ. Θ. Λουπασάκης, επιμέλεια Θ. Γεωργίου, πρόλογος Ν. Κοτζιάς, «Νέα Σύνορα» - Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1996.
9. Βλ. Jürgen Habermas, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, Νήσος, Αθήνα 1997.
10. Βλ. σχετικά, Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 1999, σελ. 385-397 και 541-553.

ΔΡ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ

ΛΕΚΤΩΡ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΡΗΤΟΡΙΚΗ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΞΕΔΟΘΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

ΑΘΗΝΑ 2002